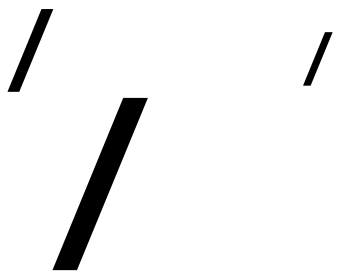

TEORIE VĚDY
/ THEORY OF SCIENCE

OBSAH

<i>Editorial</i>	5
<i>Studie:</i>	
Patrice Maniglier <i>Strukturalistické myšlení</i>	9
Ondřej Švec <i>Strukturální antropologie a „konec člověka“</i>	19
Jiří Šubrt <i>Claude Lévi-Strauss a problém tzv. synchronického času</i>	49
Daniel Sosna – Jitka Kotalová <i>Lévi-Strauss a směna</i>	65
Miroslav Marcelli <i>Claude Lévi-Strauss o urbánnom priestore</i>	91
Josef Fulka <i>Lévi-Strauss, Schaeffer, Wagner: hudební struktura mýtu</i>	119
Jan Maršálek <i>Claude Lévi-Strauss v sociologii: Baudrillardova teorie společnosti konzumu</i>	141
<i>Recenze:</i>	
Anna Kopecká <i>Francesco Casetti: Filmové teorie 1945–1990</i>	161

CLAUDE LÉVI-STRAUSS V SOCIOLOGII:
BAUDRILLARDOVA TEORIE SPOLEČNOSTI KONZUMU

Jan Maršálek*

Claude Lévi-Strauss's Inspiration in Sociology:
Baudrillard's Theory of the Consumer Society

Abstract

Contrary to what is often thought, the structuralist approach has never been adopted in French sociology very extensively. When speaking about structuralism in this discipline, the work of Pierre Bourdieu is generally referred to. The present paper is intentionally heading in another direction and is questioning Lévi-Straussian traces in Baudrillard's theory of the consumer society. First, Baudrillard acknowledges being in debt to Lévi-Strauss for his conception of consumption as a language. In this perspective exchanged goods are understood as object-signs. We believe nevertheless that Baudrillard goes even further when he analyzes the phenomenon of absurd violence, bearing in mind – even he does not directly disclose it – Lévi-Strauss' concept of “free signifier”. All the same we finally conclude that Baudrillard's use of Lévi-Strauss is rather cursory. Despite this fact it is of interest: Thus we follow Baudrillard's analysis and consider the problem of social criticism, which is one of the main topics of his writings here discussed.

Keywords: *sociology; structuralism; consumer society; violence; free signifier; social criticism*

* Kontakt na autora: Jan Maršálek, Kabinet pro studium vědy, techniky a společnosti, FLŮ AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1 (jan.marsalek@univ-fcomte.fr).

Úvodem: Claude Lévi-Strauss v sociologii

O vztahu Clauda Lévi-Strausse k sociologii bývá ve výkladech jeho díla poměrně jasno, on sám ostatně tuto otázku interpretům ulehčuje tím, že se o svém poměru k sociologické tradici nejednou rozepisuje. Francouzská sociologická škola byla podle Lévi-Strausse vždy otevřená příbuzným oborům, dokonce jimi prostupovala, její vztah k etnologii byl ale snad zvláště intimní, „ve Francii sociologie a etnologie pracují společně“.¹ Francouzské sociologické škole Émila Durkheima Lévi-Strauss opakovaně vzdává hold, na druhou stranu pokud se podle něj všichni ti, kdo přispěli k rozvoji etnologie jako vědy, hlásí k Durkheimově dědictví,² nesmí tomu tak být bez výhrad. Lévi-Strauss se tak v dedikaci, jíž připisuje *Strukturální antropologii* právě Émilu Durkheimovi, označuje za jeho „nestálého žáka“.³ Kdo by si však nepřál mít alespoň takového?

O mnoho méně jasný než Lévi-Straussův vztah k sociologické tradici je vztah sociologie k Lévi-Straussovi. Pierre Ansart sice v *Les sociologies contemporaines* píše, že ve Francii byli sociologové od 50. let nuceni se vůči sílící strukturalistické epistemologii nějak vymezit, i v jeho podání se ale nakonec zdá, že se až na výjimku, kterou představoval Pierre Bourdieu, francouzští sociologové ke strukturalismu postavili spíše negativně.⁴ Ansart připomíná, že oproti často zkresleným představám, které o dějinách našeho oboru chováme, sociologové v 50. a 60. letech principy strukturální analýzy jednotně nepřevzali. Francouzská sociologie se do značné míry vyvíjela mimo strukturalismus a z velké části také proti němu, ať už s ním

¹ Claude LÉVI-STRAUSS, „La sociologie française.“ In: GURVITCH, G. (dir.), *La sociologie au XXe siècle II. Les études sociologiques dans différents pays*. Paris: PUF 1947, s. 519.

² Srov. Claude LÉVI-STRAUSS, *Anthropologie structurale deux*. Paris: Librairie Plon, 1973, s. 62.

³ Srov. Claude LÉVI-STRAUSS, *Anthropologie structurale*. Paris: Librairie Plon, 1985.

⁴ Srov. Pierre ANSART, *Les sociologies contemporaines*. Paris: Éditions du Seuil 1990.

polemizovala explicitně (to je samozřejmě případ Georgese Gurvitche, na jehož kritiky Lévi-Strauss odpovídá ve *Strukturální antropologii*), nebo se proti němu stavěla víceméně nehlučně (např. Tourainovo hledání nového historického subjektu).⁵

Vztah Pierra Bourdieu ke strukturalismu Lévi-Strausse (ale také ke strukturalismu Althusserovu) je kapitolou samou o sobě. Bourdieuovo jméno bývá spojováno s tzv. genetickým strukturalismem, přičemž už samo toto spojení prozrazuje, jakým směrem Bourdieu strukturalistickou inspiraci rozvíjí. Pokud se však snaží vepsat do pojmu struktury více pohybu, než kolik v něm nachází u Lévi-Strausse, pokud chce – podle mnohých ovšem zcela nepřesvědčivě – proti Lévi-Straussovu antihumanismu (přijmeme-li pro tuto chvíli kritiku jeho protivníků) posílit roli subjektu, přináší si Bourdieu z antropologického strukturalismu jednak jeho zacílení na vztahy a totality, v nichž jsou tyto vztahy rozvíjeny, ale také jeho odhodlání překročit vědomí aktérů, prostoupit je k hlubší skutečnosti.⁶

Nyní, když jsme si takto alespoň v hrubých obrysech představili pozice, ke kterým se francouzská sociologie vzhledem k lévi-straussovskému strukturalismu odhodlala, nabízí se nám otázka, kterou z nich si vybral Jean Baudrillard, jemuž se budeme ve zbytku této studie věnovat, a proč je to právě on, na koho jsme se zde rozhodli zaměřit veškerou naši pozornost.

⁵ Ansart mezi strukturalismu vzdorující sociology řadí, bez nároku na úplný výčet, Georgese Gurvitche, Georgese Balandiera, Alaina Touraina, Jeana Duvignauda, Edgara Morina a Clauda Riviera. Srov. Pierre ANSART, *Les sociologie contemporaines*, s. 48.

⁶ Např. v *Choses dites* Bourdieu o svém poměru ke strukturalismu říká: „Chtěl jsem jaksí své místo vrátit jednajícím lidem, které Lévi-Strauss a strukturalisté, zejména pak Althusser, měli tendenci vyloučit tím, že z nich udělali pouhé epifonemné struktury. Schválně říkám jednající lidi (*agents*), nikoliv subjekty (*sujets*). Jednání není jen pouhým vykonáním pravidla, jen nějaké podřízení se pravidlu.“ Pierre BOURDIEU, *Choses dites*. Paris: Les Éditions de Minuit 1987, s. 19. Pro podrobnou diskusi strukturalismu srov. v mnohém osvětlující studii: Pierre BOURDIEU, „Structuralism and the Theory of Sociological Knowledge.“ *Social Research*, roč. 35, winter 1968, č. 4, s. 681–706.

Vybrat si Jeana Baudrillarda jako autora, na kterém ilustrovat přijetí Lévi-Strausse v sociologii, může totiž z nejednoho důvodu překvapovat. Za prvé je možné zapochybovat o tom, zda vůbec tohoto „intelektuála, který se stal prorokem“,⁷ za sociologa považovat, a nemusíme přitom ani obléknout kabát nepřejícného ochránce čistoty oboru. Přestože byl Jean Baudrillard profesorem sociologie na univerzitě v Paříži-Nanterre, příslušnosti k sociologické obci se sám zřikal (a snad lze dodat, že se tím možná ulevilo mnohým z těch, kteří se za sociology považují jednoduše rádi). Jakkoliv v podstatě policejní tato otázka je, budeme se k ní muset vyjádřit. Sáhnout v našem kontextu po Baudrillardovi však může udivovat i proto, že je o něm známa spíše jeho marxistická než strukturalistická filiace (jakkoliv přinejmenším prostřednictvím Louise Althussera víme, že nejde o inspirace neslučitelné).⁸ A konečně nahlíženo ze strany sociologické současnosti by bylo možné tvrdit – a nešlo by o nehájitelnou námitku – že ať už bude o Baudrillardovi řečeno cokoliv, nevyvede nás to ze slepé uličky, kterou tento autor pro dnešní sociologii v zásadě představuje.

Je zřejmé, že než se do ohlášené analýzy Baudrillardovy teorie společnosti konzumu pustíme, je třeba takový podnik nejprve obhájit.

Od konzumu k sociální kritice

Společnost konzumu, ze které zde budeme vycházet nejvíce, Baudrillard publikoval v roce 1970, tedy dva roky po vydání *Systému objektů*, jeho

⁷ Obrat si vypůjčuji od Philippa Corcuffa z jeho článku publikovaném v *Le Monde*, 18. března 2007.

⁸ Baudrillard byl na konci 60. let asistentem Henri Lefebvra, marxisticky zaměřeného filosofa, který byl ke strukturalismu kritický. François Dosse ve své studii věnované dějinám strukturalismu nadto však uvádí, že Baudrillard spolupracoval také s Pierrem Bourdieu, čímž ilustruje Baudrillardův „synkretismus“; srov. François DOSSE, *Histoire du structuralisme II. Le chant du cygne, 1967 à nos jours*. Paris: Éditions La Découverte, s. 144–146. Blíže ke „konjunkci“ mezi strukturalismem a marxismem srov. např. *Structuralisme et marxisme*. Paris: Union Générale d'Éditions 1970.

disertační práce, a dva roky před zveřejněním souboru textů, který jej proslavil a který nese název *Za kritiku politické ekonomie znaku*.⁹ Nejde o to tvrdit, že by tyto tři knihy vymezovaly oproti Baudrillardovu pozdějšímu dílu nějaké jeho „sociologičtější“ období, takové srovnání by nám zde nebylo mnoho užitečné.¹⁰ S jistotou lze však říci, že zmíněné práce v ničem nevybočují ze žánru sociologické esejistiky, který k oboru sociologie tradičně patří. Tvrdit, že jde o tradici omylu, je jistě možné. Avšak ten, kdo tak činí, by měl také navrhnout, jak se potom s pracemi pohybujícími se těsně „za hranici“ beze ztráty vypořádat.

Baudrillard jistě nereprezentuje žádný „čistý“ typ strukturalismu, to je ale pro nás nepodstatné, protože nám v tomto příspěvku o vyplnění nějaké takové (teoretické) kategorie nepůjde. Strukturalismus bývá v sociologii skoro automaticky spojován s Pierrem Bourdieuem, což má, jak jsme již naznačili, své plné opodstatnění. Na druhou stranu se nám ale zdá přínosné zaměřit naši pozornost také jinam, neodráží se snad síla ideje či optiky také ve *variabilitě* jejího přijetí?

Jakým způsobem Baudrillard na Lévi-Strausse navazuje, se pokusíme vyložit ve třetí a čtvrté části této studie, přičemž se budeme nejvíce opírat, jak již bylo poznamenáno, o jeho *Společnost konzumu* z roku 1970. V páté, poslední a nejdůležitější části bychom pak rádi vykročili mimo výklad historie sociologie, když si položíme otázku přece jen nejdůležitější: Co si z toho všeho vzít? Kam toto celé ohlédnutí za Baudrillardem vlastně směřuje, má ale náš čtenář jistě právo vědět předem.

⁹ V uvedeném pořadí: Jean BAUDRILLARD, *La société de consommation, ses mythes, ses structures*. Paris: Denoël 1986; Jean BAUDRILLARD, *Le système des objets*. Paris: Éditions Gallimard, 1978; Jean BAUDRILLARD, *Pour une critique de l'économie politique du signe*. Paris: Éditions Gallimard 1977.

¹⁰ O skutečných či domnělých proměnách Baudrillardova stylu, o Baudrillardovi „raném“, „pozdním“ atp., konečně o přijetí jeho stylu ze strany sociologů viz např. Henri-Pierre JEUDY, „La mise à mal de la sociologie.“ In: *Cahier de L'Herne: Jean Baudrillard*. Paris: Éditions de l'Herne 2004, s. 67–72.

Když Lévi-Strauss ve *Strukturální antropologii* vypočítává základní východiska fonologické metody, kterou se chce ve svém oboru inspirovat, jmenuje na prvním místě posun zájmu od vědomých k nevědomým fenoménům.¹¹ Luc Boltanski, současný francouzský sociolog, si pak v jednom svém článku všimá, že to byla právě tato idea nevědomí, která dokázala v 60. letech minulého století stmelit humanitní vědy, a to Lévi-Straussovou antropologií počínaje, přes sociologii Pierra Bourdieu až po strukturální historii Ferdinanda Braudela.¹² Ideu opozice mezi realitou a iluzí, kterou o ní chovají sociální aktéři, v sociologii nicméně najdeme vlastně už od jejích počátků. Tradičně *kritická role* sociologie je založena právě na představě tohoto rozvrstvení, které paradigma nevědomí přináší. Úkolem sociologa je obsadit takovou pozici, ze které by mohl „skutečnou“ skutečnost zahlédnout, popsat a *pravdu vnějšku* ve veřejném prostoru *konfrontovat s iluzemi vnitřku*. Jestliže podle Boltanskiho existují závažné důvody k tomu, aby sociologie toto paradigma nevědomí opustila, je s touto perspektivou spojena závažná otázka: Jak totiž potom sociologii zajistit její kritickou roli? Souvislost mezi touto problematikou a Baudrillardovou Lévi-Straussem inspirovanou teorií konzumní společnosti bychom chtěli vytvořit právě v poslední části naší studie. Naše čtenáře bychom zkrátka rádi navedli ke čtení Baudrillardovy sociologie konzumní společnosti optikou problému podmínek sociální a sociologické kritiky, optikou podle našeho mínění Baudrillardovi zcela věrnou.

¹¹ Srov. LÉVI-STRAUSS, *Anthropologie structurale*, kap. II: L'analyse structurale en linguistique et en anthropologie, s. 46–47.

¹² Srov. Luc BOLTANSKI, „Kritická sociologie a sociologie kritiky.“ *Teorie vědy*, roč. 30, 2008, č. 3–4, s. 69n.

Baudrillardova teorie společnosti konzumu¹³

Co jsme právě naznačili stran vyústění našeho příspěvku, by nemělo vytvářet dojem, že by se Baudrillard ve své teorii a kritice společnosti konzumu řečeného modelu dvouvrstevnosti, který náleží k paradigmatu nevědomí, vzdával. Je tomu dokonce naopak, idea pravdy skryté pod povrchem zdání se u něj uplatňuje se vší silou a ani ideji nevědomí se Baudrillard nijak nevyhýbá. Na *povrchu* přitom podle něj zůstávají všechny proti *povrchnosti* současného člověka namířené kritiky. Ty se totiž v celém svém moralizování vybíjejí na něčem, co není konzum sám, ale jen jeho nejviditelnější aspekt.¹⁴

Individuální uspokojování potřeb či přání je podle Jeana Baudrillarda pro konzum jen jeho fenomenální stránkou. Stojíme-li proto o hlubší porozumění, musíme se tohoto spontánního pohledu, ve kterém se nám věci jeví v jejich užitné hodnotě jako protějšky potřeb, co nejrychleji zbavit. Jakkoliv tak naše společnost sama sebe správně označuje za „konzumní“, vedou ji k tomu špatné důvody. „Přirozený“ konzum, konzum ve smyslu uspokojování potřeb, existoval vždy, jako takový tedy nemůže naši společnost charakterizovat. Přitom „konzumní“ se naše společnost

¹³ Jak hned uvidíme, Baudrillard se od „běžných“ teorií konzumu snaží odlišit, proto v našem textu využíváme možnosti českého jazyka přeložit výraz „société de consommation“ jako „společnost konzumu“ (proti zavedenější „konzumní společnosti“).

¹⁴ V roce 1970, kdy Baudrillard svoji *Společnost konzumu* publikuje, nebylo téma konzumní společnosti žádnou novinkou. Baudrillard s uznáním opakovaně cituje Davida Riesmana a ovšem pionýra této problematiky Thomase Veblena: „Odkazujeme zde na Veblena, který – jakkoliv prezentuje logiku diferenciacce spíše v termínech jednotlivců než v termínech tříd a spíše ve smyslu interakcí prestiže než směnné struktury – nekonečně převyšuje všechny ty, kdo přišli po něm a kdo se domnívali jej „překonávat“, když činí z diferenciacce radikální logiku, princip celostní sociální analýzy. Nevidí v ní tedy jen nějakou přidanou proměnnou, proměnnou kontextuální, situačně danou, ale vztahovou proměnnou struktury.“ Jean BAUDRILLARD, *Pour une critique*, s. 77.

nestává ani tím, že se v ní spotřebovává více a rychleji.¹⁵ Ani existence konzumu, ani jakási jeho hypertrofie tedy naší společnost k tomuto sebeoznačení nezmocňuje, má-li si jej totiž zasluhovat, pak leda ve smyslu, který jí musí být vlastní.

Jaký je tedy tento „konzum“, který naší a pouze naší společnost charakterizuje? Podstatný je podle Baudrillarda posun, ke kterému dochází ve společnosti hojnosti (i když se Baudrillard tomuto označení vyhýbá, protože evokuje obecnou satisfakci, o které nemůže být řeč). V ní totiž konzum již opravdu není jen odpovědí na potřeby, nýbrž je jazykem, je kódem, ve kterém společnost komunikuje a ve kterém k sobě promlouvá. Pod povrchem spotřeby Baudrillard nachází komunikaci:

Předmět nikdy není konzumován o sobě (v jeho užitné hodnotě) – s předměty (s předměty v tom nejširším slova smyslu)¹⁶ je manipulováno jako se znaky, které vás odlišují buďto tím, že vás přičlení k vaší vlastní skupině, na niž se nahlíží jako na ideální referenci, nebo tím, že vás od vaší skupiny odliší odkazem ke skupině s vyšším statusem.¹⁷

Jedním slovem, Baudrillard konzum vyvazuje z logiky *požitku* a zasazuje jej do logiky *komunikace*. Toto osvobození se od spontánní reprezentace konzumu jako *spotřeby* je oním základem odstupu, který si

¹⁵ Baudrillard si navíc všímá, že konzum pravděpodobně není ničím univerzálním, svoji „spásu“, jak píše, v něm vidí jen některé třídy, totiž třídy podřízené. Zatímco koncept „konzumní společnost“ evokuje, že je konzum „univerzálním systémem hodnot“, je podle Baudrillarda ve skutečnosti „institucí a morálkou, a právě proto, tak jako v každé existující nebo příští společnosti, je jedním článkem strategie moci.“ Jean BAUDRILLARD, *Pour une critique*, s. 57. Srov. také BAUDRILLARD, *La société de consommation*, s. 76–77.

¹⁶ Slovo „předměty“ (někdy budeme mluvit také o „věcech“) u Baudrillarda skutečně získává velmi široký význam, rozhodně jím nejsou označovány pouze předměty fyzické. Baudrillard tuto kategorii přesně nevynezuje, podle všeho do ní však může spadat prakticky cokoliv (jen absurdní násilí, jak uvidíme, se zahrnutí do této kategorie předmětů konzumu vzpírá).

¹⁷ BAUDRILLARD, *La société de consommation*, s. 79.

chce Baudrillard udržet od běžných teorií konzumní společnosti, více než spotřebou je pro něj konzum *aktivitou manipulace* se znaky,¹⁸ „je řádem významů, *podobně jako jazyk* nebo jako systém příbuzenství v primitivní společnosti“.¹⁹

Odkaz k Lévi-Straussovi by byl v této poslední větě zcela zřejmý, i kdyby jej Baudrillard vůbec nejmenoval. Lévi-Strausse ale ve *Společnosti konzumu* Baudrillard jmenuje, a nejde jen o nějaké přiživování bibliografického aparátu (ke kterému Baudrillard přistupuje naopak poněkud ledabyle), Lévi-Straussova antropologie je jím představena jako skutečný model: Stejně jako termíny příbuzenství jsou i předměty konzumu prvky významu, stejně jako systém příbuzenství je i systém předmětů vypracován lidským duchem na úrovni nevědomí, podobně jako v systémech příbuzenství pozorujeme směnu žen, pozorujeme také v *systému konzumu* oběh předmětů a statků, a konečně, systém konzumu získává podobně jako systém příbuzenství charakter sociálního faktu tím, jak se vyvazuje z řádu přírody, ve kterém ho naopak udržuje jeho naivní teorie, když na něj nahlíží jako na pouhý proces satisfakce potřeb. Baudrillard si dokonce neváhá zspekulovat, zda není konzum specifickým, naší době přiměřeným způsobem, kterým se společnost vyvazuje ze světa přírody, aby vstoupila do světa kultury.²⁰

Jean Baudrillard tedy opakuje Lévi-Straussovo gesto přijetí fonologické metody pro analýzu kultury. Na konzum nahlíží jako na manipulaci se znaky, kterými jsou předměty v širokém slova smyslu, předměty materiální i nemateriální povahy. Předmět, věc, vstupuje do systému konzumu nikoliv ve své materialitě, nikoliv pro užitnou funkci, kterou plní, nýbrž jako znak. Baudrillard proto mluví o předmětech-znacích (*objets-signes*), které svoji hodnotu získávají ze vztahu k ostatním předmětům-znakům. Tyto předměty tvoří systém, ve kterém je hodnota každého z nich určena diferenčně,

¹⁸ Srov. BAUDRILLARD, *Le système des objets*, s. 276.

¹⁹ BAUDRILLARD, *La société de consommation*, s. 110.

²⁰ *Ibid.*, s. 112.

řící lze ale také, máme-li se vyjádřit přesněji, že dostupné předměty jsou přiřazeny k trvalé struktuře pozic – Baudrillard mluví o „řádu diferencí“ – kterou v danou chvíli naplňují. Jako diference jsou takové předměty-znaky také konzumovány: „[Předmět konzumu] nikdy není konzumován ve své materialitě, ale ve své diferenci.“²¹ Tento sémiologický pohled na konzum vede Baudrillarda k celé řadě reinterpretací některých pro naše společnosti charakteristických prvků, počínaje samotným diskursem konzumu jako spotřeby, ke kterému patří celý svět masmédií, až po naši obsesi tělem nebo vlastní identitou. Protože by byl ale skutečný výčet těchto jeho pozorování mnohem delší, než by tato studie mohla v mezích přehlednosti snést, pustíme se do prohloubení naší analýzy Baudrillardovy Lévi-straussovské inspirace bez tohoto výkladu, který by byl beztak pouhou digresí.

Násilí jako „volné označující“

Rozvrh Baudrillardovy knihy a její tematický postup se nejprve zdá být předvídatelně přiměřený tématu *konzumní společnosti*, kterého se zmocňuje marxisticky naladěný autor: *Společnost konzumu* je otevřena tématem objektu jako média mezilidských interakcí a zakončena kapitolou o odcizení, přičemž je její čtenář na takto vyznačené cestě proveden tématy, jakými jsou masová média, volný čas, sex, tělo či lidské city, které se, alespoň v jejich výrazu, staly jen dalším artiklem na obrovském trhu, kde je vše k dostání. Jak se ale do úvah o společnosti konzumu dostává

²¹ BAUDRILLARD, *Le système des objets*, s. 277. V úvodu jsme se zmínili o Pierru Bourdieu, snad není bez zajímavosti, že u Baudrillarda najdeme celou řadu idejí, třebaže ne vždy rozpracovaných, které budou později spojovány právě s bourdieuovskou sociologií. Právě zmíněný princip diferenciacie, který je v Baudrillardově systému konzumu obdobou Lévi-Straussova imperativu recipacity, jež dynamizuje systémy příbuzenství, asi každého navede k myšlence na Bourdieuovu téměř o deset let starší *Distinkci* (*La distinction*, Paris: Éditions de Minuit 1979). Asi žádný čtenář Pierra Bourdieu také nepřehlédne výraz „pole“, kterého Baudrillard užívá – byť jen jedinkrát – prakticky ve stejném smyslu, v jakém se později stane jedním ze základních Bourdieuových konceptů.

téma násilí, které vlastně uzavírá empirickou část knihy? A jaká zde může být vůbec souvislost mezi tímto tématem a Claudem Lévi-Straussem?

Taková je totiž naše hypotéza: Máme za to, že lze v Baudrillardově analýze násilí Lévi-Strausse skutečně nalézt, jakkoliv se v rámci této problematiky bude dělit o místo s lacanovskou psychoanalýzou a ačkoliv bychom na něj v příslušné části knihy marně hledali nějaký přímý odkaz.

Pozastavme se však nejprve u otázky, co má vůbec násilí co do činění se společností konzumu. Odpověď na ni začíná u upřesnění *druhu* násilí, o který se Baudrillard zajímá. Nejde mu totiž ani o agresivitu cestujících v prostředcích hromadné dopravy, ani o loupežná přepadení, ani o násilí válek. Namísto toho Baudrillard naši pozornost svádí k násilí, které nám připadá nevysvětlitelné, které považujeme za iracionální, absurdní. Tím skutečně „nebezpečným“ násilím je násilí bez cíle: agresivita bez příčiny, brutalita, ničivé, ale nic nepožadující revolty. Že takové násilí v našem světě opravdu nacházíme – a právě pro *naš* svět je podle Baudrillarda příznačné – o tom není pochyb, vzpomeňme si kupříkladu na některý z mnoha případů bezhlavého vraždění ve školách. Jde o násilí, které se vybíjí na nevinných, které nic nepožaduje, které se zdá vzpírat racionálnímu myšlení.

Samotná existence takového násilí dokazuje, jak se domnívá Baudrillard, že se realita přičí tomu, jak ji ideologie konzumu prezentuje. Společnost konzumu, to je příslib, že bude každá touha vyslyšena, že bude uspokojena každá potřeba, ať už bude jakákoliv, anebo přinejmenším to, že každá touha být uspokojena může. Existence násilí naproti tomu naznačuje, taková je alespoň Baudrillardova hypotéza, že i společnost konzumu je společností utlačivou. Na tento nátlak nového typu je pak násilí odpovědí.

V této holé podobě nás takové vysvětlení sotva nějak ohromí. Když ale Baudrillard říká, že jde o vysvětlení v souladu s interpretací, kterou lze hledat v psychoanalýze,²² naznačuje nám, jak jeho základní ideu rozvinout

²² Srov. BAUDRILLARD, *La société de consommation*, s. 282–283.

a správně pochopit. Jakmile se totiž vrátíme k připodobnění konzumu k jazyku, když tak zprostředkovaně otevřeme hypotézu o jeho utlačivé síle, dostaneme se k tématu, které bylo vlastní jak lacanovské psychoanalýze, tak také – třebaže méně přímo – Lévi-Straussově antropologii.

Již jsme poznamenali, že se Baudrillard na tomto místě na Lévi-Strausse výslovně neodvolává, i tak se nám ale zdá možné jeho vysvětlení fenoménu násilí číst prizmatem Lévi-Straussovy úvahy o tzv. volném označujícím. Připomeňme si, o co u Lévi-Strausse jde. Jako „volná označující“ v *Úvodu do díla Marcela Mausse*²³ Lévi-Strauss pojmenovává slova, se kterými se antropologové setkávají v různých geografických oblastech a která se vyznačují svým pozoruhodně nesourodým významovým rozsahem. Výrazy *mana*, *wakan*, *orenda*, *tsurama*, *nandé* jako kdyby mohly znamenat prakticky cokoliv. Marcel Mauss tak například uvádí svědectví, podle kterého slovo *manitu* znamená v jazyce kmene Algonkin vlastně „vše, co ještě nemá jméno, co není dobře známé: o mlokovi, který v ní vzbuzoval strach, žena řekla, že je manitu. [...] Perly, které nabízejí obchodníci, jsou šupiny z manitu a prostěradlo, tahle úžasná věc, je kůže z manitou.“²⁴ Podle Lévi-Strausse samozřejmě nemůže jít o projev nějakého primitivního myšlení. Kdyby tomu tak mělo být, byla by to navíc velká nepříjemnost, protože podobné výrazy koneckonců nacházíme i v našich jazycích: Ve francouzštině se stejně neukázněně chovají slova „truc“ nebo „machin“, v českém jazyce můžeme pomyslet třeba na výrazy „tentononc“ nebo „tohlencto“. Taková označující podle Lévi-Strausse představují „neurčenou hodnotu významu“, sama o sobě jsou prosta smyslu, a proto je v jejich možnosti přijmout smysl vlastně jakýkoliv, nebo spíše jakýkoliv *neobsazený* smysl. Jejich jedinou funkcí je tak „zaplnit mezeru mezi označujícím a označo-

²³ Claude LÉVI-STRAUSS, „Introduction à l'oeuvre de Marcel Mauss.“ In: MAUSS, M., *Sociologie et anthropologie*. Paris: PUF 1999, s. IX-LII. Překlad „volné označující“ pro francouzský výraz „signifiant flottant“ si vypůjčuji od Miroslava Petříčka jr. (srov. Vincent DESCOMBES, *Stejně a jiné. Čtyřicet pět let francouzské filosofie (1933–1978)*. Praha: OIKOYMENH 1995.)

²⁴ Citováno podle LÉVI-STRAUSS, „Introduction,“ s. XLIII.

vaným nebo, přesněji řečeno, dát na vědomí tu skutečnost, že za daných podmínek, v danou chvíli nebo v jejich daném výrazu existuje mezi označujícím a označovaným neadekvátnost²⁵. Zjednodušeně lze tedy snad říci, že je volné označující řešením okamžitého přesahu toho, co usiluje o výraz, oproti v danou chvíli dostupným označujícím, které jazyk nabízí.²⁶

Co má tohle všechno společného s Baudrillardovým problémem násilí? Baudrillard jako kdyby prodloužil Lévi-Straussovo gesto připodobnění kulturních systémů k jazyku a v násilí našel „volné označující“ přiměřené jazyku, kterým je pro něj systém konzumu. Násilí je podobně jako „volné označující“ ve verbálním jazyce zároveň uvnitř i vně: Na jedné straně je nutné je chápat v jednotě se systémem konzumu, do kterého je vše vtahováno tím, jak ideologie konzumu veškeré lidské konání překládá v pojmy potřeb a jejich satisfakcí.²⁷ Na druhé straně se ale násilí – z podstaty své absurdity – zpracování v termínech potřeb a satisfakcí přičí a systému konzumu tedy uniká. „Mluví“ jako by se k násilí utíkal ve chvíli, kdy se dostupný jazyk (systém konzumu) stává k vyjádření jeho „zkušenosti“ neadekvátní. Proto také Baudrillard sahá k durkheimovskému termínu anomie: násilí je anomické v tom smyslu, že stojí mimo zákon jazyka, je výrazem, který je tomuto jazyku vnější, chápeme-li jej jako systém „obsa-

²⁵ LÉVI-STRAUSS, „Introduction“, s. XLIV.

²⁶ „Volné“ je tedy toto označující v tom smyslu, že jeho hodnotu neurčuje pozice v systému jazyka, ale pozice v konkrétním jazykovém projevu. Jeho hodnota je proto předem neurčená a určení se jí dostává teprve v konkrétní situaci.

²⁷ Jazyk konzumu nejen že je jako jazyk univerzální prezentován, ideologie konzumu o tuto univerzalitu skutečně usiluje, v tomto smyslu je totalitární (Baudrillard také mluví o „obecném zpracování (*climatisation*) života, statků, předmětů, jednání a sociálních vztahů“; srov. BAUDRILLARD, *La société de consommation*, s. 23). Právě v této ambici převést vše do termínů potřeby a satisfakce spočívá celá síla slibu společnosti hojnosti, že mohou být veškeré potřeby uspokojeny a že bude každá touha vyslyšena: „Stejně jako potřeby, jsou také city, kultura, vědění, veškeré člověku vlastní síly zahrnuty jako zboží do řádu produkce, zhmotňují se v produktivní síly, aby mohly být prodány. Všechny touhy, očekávání, nároky, všechny vášně a veškeré vztahy se dnes abstrakcí (nebo zhmotněním) proměňují ve znaky a předměty, aby byly skoupeny a spotřebovány.“ Jean BAUDRILLARD, *Le système des objets*, s. 278.

zených“ znaků (tedy znaků, ke kterým vždy již patří nějaké označované). Z tohoto pohledu se násilí ukazuje být, pro danou chvíli, radikální kritikou společnosti konzumu, neboť je důkazem, že jazyk konzumu není kompletní, že jím nelze vyjádřit vše, co o výraz usiluje.

Sociální kritika v podmínkách společnosti konzumu

Dříve než přejdeme k problematice sociální (sociologické) kritiky a naplníme tak příslib, který jsme dali na začátku tohoto článku, shrňme v několika větách, k čemu jsme se dosud dopracovali. Baudrillard se Lévi-Straussem ve své teorii společnosti konzumu inspiruje v dvojím kroku: Nejprve si od něj vypůjčuje jeho připodobnění systému příbuzenství k jazyku a zakládá tak sémiologickou teorii konzumu, která představuje frontální útok proti pojetí konzumu ve smyslu satisfakce potřeb.²⁸ Tuto analogii mezi konzumem a jazykem pak Baudrillard prohlubuje, když v sociální realitě hledá fenomén, který Lévi-Strauss pro verbální jazyk identifikoval jako „volné označující“. Takto jsme alespoň porozuměli Baudrillardově interpretaci „absurdního“ násilí.

Bere si ale Baudrillard z Lévi-Strausse dost na to, abychom s ním jeho jméno mohli bez obav spojovat? Současný francouzský filosof Vincent Descombes považuje za zvláštní východisko *sémiologického strukturalismu*, kterého je podle jeho názoru Lévi-Strauss typickým představitelem, nahlížení na veškerý materiál, se kterým pracuje, jako na „promluvy“, jako na „*messages*“.²⁹ Pro sémiologický strukturalismus se tak vždy nacházíme v situaci, kterou Descombes nazývá „hermeneutickou“.³⁰ Tento pohled na svět je ovšem ve spojení „sémiologický strukturalismus“ od-

²⁸ Mimo otázku vytváření potřeb je tak pozornost nově zaměřena také na otázku produkce předmětů jako znaků, tj. produkce diferencí.

²⁹ Srov. DESCOMBES, *Stejně a jiné*, s. 120.

³⁰ „Situace je hermeneutická, pokud v ní nemůže chybět smysl.“ Vincent DESCOMBES, *Grammaire d'objets de tous genres*. Paris: Les Éditions de Minuit 1983, s. 25.

povědný pouze za jeho první člen. Má-li být řeč o strukturalismu, pak je podle Descombese třeba přijmout to, co je pro strukturalismus typické, totiž *komparativní metodu*. To je ovšem něco, co u Baudrillarda téměř úplně chybí.³¹ Idea systému předmětů jako jazyka a konzumu-komunikace, celá tato lingvistická analogie, je pro Baudrillarda především optikou. Domníváme se proto, že se tak lévi-straussovská inspirace pro jeho teorii společnosti konzumu nakonec stává spíše cestou k Saussurově sémiologii než ke strukturální antropologii.³²

Měli bychom tedy celou věc uzavřít s tím, že v Baudrillardovi najdeme sice dobrý (totiž Lévi-Straussův), ale vlastně promarněný nápad? Záleží samozřejmě na úhlu pohledu. Je pravda, že Baudrillard našel slávu jinde než v prohlubování nějakého disciplinovaného sociologického strukturalismu, na druhou stranu by ale nešlo o žádné „znásilňování“ jeho raných textů, kdybychom se v nich chtěli pokusit najít základy jeho pozdějších prací. Obráťme ale pozornost poněkud jiným směrem a pozastavme se v tomto závěru naší studie u Baudrillardovy teorie společnosti konzumu z hlediska problému „sociální kritiky“, pro který můžeme ve výše uvedených rozbo-rech najít zajímavý impuls.

To, že Baudrillard odmítá moralizující kritiky konzumní společnosti, ještě neznamená, že by svoji vlastní teorii mínil odtrhnout od zájmů věcí pozemských, jeho teorie je samozřejmě teorií kritickou. Zastavit se u tohoto

³¹ To, že Baudrillard může mluvit o oblečení, zájmech, bydlení, kulturních aktivitách či předmětech, věcech, jako o různých *systémech znaků* (srov. např. BAUDRILLARD, *Pour une critique*, s. 18), na věci příliš nemění. Systém není totéž co „struktura“, která je pro Lévi-Strausse „skupinou transformací“. U Lévi-Strausse „se hypotéza, podle které jsou kulturní fakty znaky, neopírá o jejich funkci, ale o jejich povahu.“ Patrice MANIGLIER, „Strukturalistická metoda.“ *Teorie vědy*, roč. 31, 2009, č. 1, s. 17. Komparativní metoda je nezbytná pro identifikaci těchto faktů napříč systémy, problémem je jejich nestálost, a tedy jejich identita. Baudrillard stejnou hypotézu opírá právě o funkci (konzumu), s epistemologickými problémy jeho východisko není nijak spojené.

³² Strukturalismu vlastní komparativní metodu v sociologii později více využije již zmiňovaný Pierre Bourdieu. Jako kdyby zde došlo k jakémusi prohození, Bourdieu totiž zase naopak oslabí význam lingvistické analogie.

konstatování by však bylo málo, ve *Společnosti konzumu* totiž najdeme sociální kritiku jako samostatný teoretický problém, pokud bychom dokonce neměli říci, že jde pro tuto knihu o teoretický problém *hlavní*.

Problému možnosti sociální kritiky ve společnosti konzumu Baudrillard věnuje celý závěr knihy sympaticky otevřený podkapitolou s názvem „Pražský student“, ve které na pozadí stejnojmenného filmu ze 30. let vysvětluje, a nutno říci že s elegancí nevídanou, marxistický koncept *odcizení*. V této souvislosti by se éra konzumu coby „historické vyvrcholení celého procesu akcelerované produktivity ve znamení kapitálu“³³ mohla zdát být érou radikálního odcizení, namísto toho ale Baudrillard ukazuje, že tomuto konceptu ulámala hroty. Idea odcizení totiž počítá s možností jakéhosi rozdvojení, s možností ztráty části sama sebe, která se proti nám jakoby zvnějšku obrací.

Otázka je potom následující: Může být ještě toto schéma (nebo tento koncept) odcizení, tak jak je spojeno s *alteritou stejného* (tzn. s nějakou podstatou odcizeného člověka, člověka zpronevěřeného), rozehráno v prostředí, ve kterém již jednotlivec není se svým vlastním rozdvojeným obrazem nikdy konfrontován?³⁴

Ve společnosti konzumu podle Baudrillarda koncept odcizení opravdu ztrácí veškerou kritickou sílu, schéma, které předpokládá, již nenachází naplnění, protože je v ní „podstata“ člověka nahrazena hrou znaků: „Subjektem konzumu je uspořádání znaků.“³⁵ Baudrillard tak vykresluje člověka jako „absorbovaného“ v systém znaků, jako zbaveného „podstaty“, člověk konzumu je „imanentní znakům, které uspořádává“.³⁶

Rozdvojení, které koncept odcizení obsahuje, tak zde nenachází látku svého uplatnění, a tak se také uzavírá rozvrstvení skutečnosti (model

³³ BAUDRILLARD, *La Société de consommation*, s. 308.

³⁴ *Ibid.* Podtržení v originále.

³⁵ *Ibid.*, s. 310.

³⁶ *Ibid.*, s. 309.

nevědomí, jak jsme o něm mluvili v úvodu tohoto článku), přes které se sociální kritika tradičně rozkročovala. Žádné moralizující odsuzování konzumu přitom tuto kritiku nemůže nahradit, navzdory své negativní formulaci totiž není Věcmi fascinováno o nic méně, než „mýtus“, který formálně popírá. Moralista věcem pouze připojuje negativní znaménko, zůstává ale v jejich zajetí.

A Baudrillardovo řešení? „My přece víme, že Věci nejsou ničím ...“³⁷

Závěrem

Jakou kritickou pozici takové uvědomění, že „Věci nejsou ničím“, zakládá? Baudrillardovi kritika, kterou takové tažení proti fascinaci objektem představuje, rehabilituje nám známé *schéma nevědomí*, neboť jde vlastně o to vyvést na povrch vědomí jinak skrytou logiku konzumu (věci jsou věcmi-znaky). Pokud Baudrillard z tohoto schématu nevědomí někde vystupuje – a právě tato otázka nás jeho prací prováděla – pak je tomu na jiném místě než v závěrech, které nám sám explicitně nabízí.

Tím místem je, taková je alespoň naše hypotéza, kterou čtenáři nabízíme ke zvážení, jeho analýza násilí, kterou jsme ve stručnosti shrnuli ve čtvrté části této studie. Ukázali jsme si, že je „volné označující“ pro verbální jazyk jakýmsi jazykovým *žolíkem*, kterým je možné hrát v případě *inovace* na úrovni označovaného, inovace v tom smyslu, že daný kód, který promluvě vždy předchází a v tom rozsahu, v jakém je pro mluvčího dostupný, označované nepředpokládá. (Vzpomeňme si na příklad s mlokem, kterého žena neuměla pojmenovat, a tak použila „volného označujícího“ *manitu*).

Když Baudrillard logice konzumu přisuzuje neomezenou roztahovačnost, přibližuje systém konzumu jazyku verbálnímu v tom smyslu, že jej uzavírá, nelze z něj dost dobře vystoupit. Právě Claude Lévi-Strauss nás ale

³⁷ *Ibid.*, s. 316.

upozorňuje, že je tato univerzalita jazyka vlastně krajním případem. Třeba zrovna takový systém příbuzenství univerzálním jazykem není, a tak před ním mohou dostat přednost jiné prostředky vyjadřování. „Ze sociologického hlediska to znamená,“ píše Lévi-Strauss ve *Strukturální antropologii*, „že tváří v tvář určité kultuře stojíme vždy před předběžnou otázkou: je její systém systematický?“³⁸ Tuto na první pohled podivnou otázku si přitom podle Lévi-Strausse sociolog musí klást vždy, když se chce zabývat takovými systémy, které si tak jako jazyk činí nárok na význam, jejichž „významová hodnota je však jen částečná, zlomkovitá nebo subjektivní“.³⁹

Snad je možné nabídnout hypotézu, že je pro Baudrillarda systém konzumu takovým „nesystematickým systémem“, a to navzdory ideologii konzumu, která slibuje, že jazyk konzumu dokáže pokrýt zkušenost v celé její extenzi, navzdory také tomu, že ke zpracování veškeré zkušenosti v jazyce konzumu skutečně dochází. To podstatné se skrývá v tomto posledním bodě: Nebýt absurdního násilí, nic by totiž nenaznačovalo existenci čehokoliv, co by v jazyce konzumu být vyjádřeno nemohlo. Absurdní násilí coby „volné označující“ je proti tomu možné vnímat jako *únik do absence smyslu* před neadekvátností toho *smyslu*, který je „mluvčímú“ vnučován. Jistě, takové řešení je radikální, rezignuje totiž na komunikaci, která vzhledem k předem danému kódu nekonformní výraz vylučuje.⁴⁰ Narušena je však důvěra v porozumění v rámci daného jazyka obecně, protože ten se ukazuje fungovat v napětí mezi imperativem adekvátnosti a imperativem sdělitelnosti. A nejde zde již pouze o jazyk konzumu, celá idea může být

³⁸ LÉVI-STRAUSS, *Anthropologie structurale*, s. 64.

³⁹ *Ibid.*, s. 65.

⁴⁰ Rozpoznání nonkonformity je ale samo o sobě problematické. Je *tichý pochod* „proti terorismu“ politickým aktem, nebo jen výrazem rozhořčení? Je *pálení aut* na předměstí politickým aktem, nebo je součástí vnitřní (chtělo by se říci „soukromé“) komunikace mezi gangy soutěžícími o prestiž? Rozšiřovat politický jazyk je, jak vidno, nelehké – nemluvě o tom, že se taková možnost vždy nenabízí – právě Váš adresát je tím, kdo má největší šanci si Vás vůbec nevšimnout. Prvním zákonem politické komunikace tak bude: *Chcete-li se srozumitelně vyjádřit politicky, mluďte politickým jazykem.*

vztažena na jakýkoliv ucelený „systém, který si činí nárok na význam“, máme-li použít Lévi-Straussových slov.

Skutečnost je tak znovu rozvrstvena, tentokrát však mimo hypotézu nevědomí. Kritická role sociologa by potom snad mohla spočívat právě v poznání, že se může *jednoznačné* vzpírat interpretaci více než třeba na první pohled *nesmyslné*, že mohou „mluvčí“ dávat přednost sdělitelnosti před adekvátností. Nemělo by ale přitom být zapomenuto, že má tato nejistota, o níž může sociolog opřít svoji kritickou roli, jednu nesamozřejmou podmínku. Tou je důvěra v „hermeneutičnost“ našeho světa.

Jan Maršálek vystudoval obor sociologie na FSV UK a obor politická studia na EHESS v Paříži. Nyní je doktorandem na FSV UK a na Université de Franche-Comté (*Laboratoire de recherches philosophiques sur les sciences de l'action*), zabývá se dějinami sociálního myšlení, připravuje disertaci o vztahu mezi teoriemi společenské smlouvy a sociologií v Anglii a ve Francii 19. století.